

УДК 94(477)

Ярослав Секо

XX З'ЇЗД КПРС І ПОЯВА ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

У статті дано історичну оцінку доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, проаналізовано її суспільний резонанс та вплив на формування поколіннєвої свідомості шістдесятників. Висунуто гіпотезу щодо різного впливу ідей доповіді на середовища українських та російських шістдесятників.

Ключові слова: XX з'їзд КПРС, доповідь М. Хрущова, шістдесятники, покоління, свідомість.

За шістдесят років про XX з'їзд КПРС сказано і написано чимало. Після заключного виступу першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова 25 лютого 1956 р. розпочалося безкінечно довге обговорення. Звичайно, предмет дискусії змінився: якщо в 1956 р. говорили переважно про те, що сказав М. Хрущов, пізніше – про що не сказав, то сьогодні – для чого він це сказав? Обставини підготовки доповіді, її поширення та публікації досі залишаються не до кінця з'ясованими. Та попри це, вона є однією з найважливіших промов XX ст., і, на думку французького історика Ф. Фюре, «найважливішим текстом поміж усіх, що з'явилися впродовж століття» для історика комуністичної ідеї [1, с. 708].

Вплив доповіді М. Хрущова на світові та внутрішні процеси в СРСР можна порівняти з відомим «ефектом метелика», коли незначна подія в межах системи може мати непередбачувані ефекти в іншому місці, або й, навіть, у інший час. Вже короткострокові міжнародні наслідки – угорська криза і польський жовтень 1956 р. показали, що КПРС може скільки завгодно обмежувати дискусію навколо культу особи сухими резолюціями, але за межами СРСР на них не зважатимуть. Доповідь М. Хрущова почала жити своїм життям, безвідносно до намірів та інтересів його автора. М. Хрущов не міг спрогнозувати таких наслідків хоча б тому, що Р. Барт тільки через десять років оголосив про «смерть автора», за якою наміри й мотиви автора не мають жодного значення для інтерпретації тексту.

Оцінка доповіді М. Хрущова в контексті 1956 р. найпереконливіше звучить у контексті боротьби за владу з групою сталіністів у Президії ЦК КПРС. Але достатньо проаналізувати суспільні зміни в СРСР після 1956 р., щоб побачити в діях М. Хрущова моральні мотиви (Р. Медведєв, Ю. Шаповал) [2, с. 94; 3], або ж щирі прихильність до «ленінізму своєї молодості, ідеологічної відданості соціалізму як «світлому майбутньому»» (М. Маля) [4, с. 349].

XX з'їзд сформував нові реалії в СРСР, хоча, напевно, доречно говорити про лібералізацію як таку, бо всі процеси – десталінізація, реабілітація, репатріація, реформи правоохоронної сфери, виявилися половинчастими й не закінченими. А ідеї доповіді М. Хрущова не до кінця засвоїлися суспільством, ті, кого було прийнято називати «широкими народними масами» й «трудящими», виявилися навіть через півстоліття не готовими до критики «культу особи». Делегат з'їзду, апаратниця Кусковського хімічного заводу А. Каретнікова дуже точно передала ці настрої: «Я людина проста. Мені здається, що не потрібно було ворухити минуле. За короткий час, після війни, ми підняли Росію. І це відбулося не без підтримки Сталіна. Нехай він був людиною жорсткою, зате дисципліна була. За короткий час підняли і будови в містах, і сільське господарство. Для нас, простих робітників, заключні слова М. Хрущова були сильним потрясінням... Я досі не розумію, навіщо це потрібно було виносити саме тут, на XX з'їзді партії» [5, с. 100]. Ще один учасник з'їзду, секретар Молотовського обкому К. Галаншин згадував: «На всіх зібраннях одобрювали доповідь Хрущова. З ним ознайомилося все дієздатне населення Радянського Союзу. Але в неформальній обстановці, звичайно, пристрасті розпалювалися» [6, с. 112]. Показово, що з-поміж подій хрущовської доби, розвінчання злочинів Сталіна, зайняло 5-у позицію (23 %) серед росіян у опитуванні «Левади-центру» в березні 2016 р. і є фактично незмінним із 2006 р. [7].

Як доречно зауважив Ф. Фюре, особлива сила впливу «секретної доповіді» на свідомість людей пов'язувалася з тим, що в неї не було опонентів [1, с. 709]. Політична культура радянського часу не дозволяла виступити проти генеральної лінії партії, що, з одного боку, створило видимість загального схвалення, а з іншого, ослаблювало потенціал для очищення суспільства. Таке роздвоєння породжувало можливість реакції, і, врешті, стало передумовою повернення до неосталінізму в роки правління Л. Брежнєва. Але головне – XX з'їзд створив альтернативу, після якої можна було обирати вектор розвитку, і вже політика М. Горбачова щодо перебудови радянського суспільства, свою легітимність шукала в атмосфері хрущовської відлиги, та актуалізованого нею ленінського спадку.

Хоча минуло понад півстоліття після доповіді М. Хрущова, але досі не втратила актуальності ні загальна оцінка Й. Сталіна й сталінщини, ні окремі тези доповіді [8, с. 95]. Російське суспільство досі не пододало «культу особи» Й. Сталіна. Згідно опитування «Левади-центру» в березні 2016 р., 54 % опитаних росіян заявили про позитивну роль Сталіна в історії країни, приблизно стільки ж вважають його мудрим керівником, який привів СРСР до процвітання. При цьому, 60 % росіян не хотіли б жити і працювати при такому керівнику, але їх кількість зменшується – у жовтні 2008 р. таких було 74 %. Водночас, дві треті опитаних вважають Й. Сталіна тираном, винним у знищенні мільйонів невинних людей, хоча 23 % з них зізналися в позитивних почуттях до нього. Більше половини опитаних вважають сталінські репресії злочином, але все більше тих, хто вважає, що в них була політична необхідність [9].

Що ж стосується українського суспільства, то й тут маємо чимало матеріалу для роздумів. XX з'їзд КПРС розпочав десталінізацію, яка в Україні переважно завершилася. Згідно опитувань Київського міжнародного інституту соціології, 23 % вважають Й. Сталіна великим вождем, а 44 % так не вважають. Серед українців переважає байдуже ставлення (26 %) до Й. Сталіна, у той же час 17 % ставляться до нього з відразою, ненавистю, дещо менше (по 13 %) – з повагою та з ворожістю, роздратуванням. «Мудрим керівником» вважають Й. Сталіна 28 % населення, однак 70 % згодні з тим, що «Сталін жорстокий, нелюдський тиран, винний у знищенні мільйонів безневинних людей». Майже три чверті населення зазначили, ще не хотіли б жити та працювати при такому керівнику країни як Й. Сталін [10]. Доповідь М. Хрущова десакаралізувала Й. Сталіна, але шляхом ще більшого утвердження Леніна! Лише сьогодні, через 25 років після падіння радянської влади, демонтуючи останні пам'ятники «вождю світового пролетаріату», ми деленізуємося. Мабуть, у цьому є відгомін XX з'їзду. Скинувши з п'єдесталу Й. Сталіна, він дав ще більшу інерцію ленінізму.

XX з'їзд КПРС ще не вповні історія. Тому не потрібно дивуватися сучасному переплетенню його історіографічних оцінок із історичною пам'яттю. Вище наведені опитування серед українців і росіян до певної міри пояснюють відмінні оцінки XX з'їзду в сучасній російській і українській історіографіях. Для російської історичної пам'яті XX з'їзд – одна з центральних подій, яка не лише повертає до себе увагу, але й породжує різні традиції розуміння – від схвалення – до заперечення, від визнання «історичного значення» – до «історичної помилки».

Остання традиція для даного дослідження не суттєва, тому зосередимося на аналізі ліберальних оцінок. На думку Р. Медведева, «упродовж трьох годин» відбувся перехід від тоталітарного режиму до авторитарного [2, с. 93]. За іншим тлумаченням, доповідь М. Хрущова сприяла розумінню того, що є різні «соціалізми» – сталінський та «демократичний», що згодом буде названий «соціалізмом із людським обличчям». Для російської історіографії XX з'їзд – «переломна дата, переломна подія», «світова подія». XX з'їзд – надособистісний символ. На думку історика А. Шубіна, в радянській історії співіснує два різних явища – «Одне – XX з'їзд партії, який відбувся в лютому 1956 р. А інше – «XX з'їзд партії», який мав вплив на розвиток суспільства упродовж півстоліття» [11, с. 37]. Такому «XX з'їзду» приписувалися риси політичного суб'єкту, який було поставлено в ряд із іншими особистостями – К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніном, до певної міри з Й. Сталіном, частково з М. Хрущовим. Як і вони, XX з'їзд «давав накази, розробляв рішення, так чи інакше відкликаючись на сучасні події в 1960-і і 1970-і рр.» [11, с. 37].

У російському науковому і публіцистичному дискурсі, XX з'їзд став ключовим елементом для становлення опозиційного руху в СРСР та виникнення горбачовської перебудови, що простежується на кількох рівнях. По-перше, реабілітація жертв політичних репресій та повернення на волю сотень тисяч людей, посприяло, за словами А. Ахматової, зустрічі двох Росій – тої, яка сиділа, і тої, яка саджала. По-друге, остаточно зупинилися масові репресії, і, по-третє, з'явилося покоління шістдесятників.

Українські історики також звертають увагу на епохальність доповіді, яка «надала поштовх роздумам не лише про недоліки «культу особи», але й всієї комуністичної системи» (Ю. Шаповал) [3]. На думку В. Литвина, XX з'їзд остаточно оформив зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після смерті Й. Сталіна, і закріпив політичний курс, спрямований на розвиток шляхом реформ [12]. І все ж, домінуючим варто назвати розгляд з'їзду під кутом зору кризи радянського ладу. Типовою є думка В. Даниленка, висловлена на круглому столі 2006 р.: «Доповідь Хрущова, XX з'їзд поклали початок глибокій кризі радянської системи як штучного утворення і поступового дрейфу її до свого краху» [13, с. 39].

Виразником цієї кризи стала поява опозиції. «Відлига», на думку С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Барана, сприяла появі покоління шістдесятників [14, с. 191; 15, с. 14; 16, с. 186]. Втім, такий панорамний ракурс появи шістдесятництва в результаті хрущовської «відлиги», вимагає суттєвого звуження. Для розуміння тогочасних суспільних процесів російська дослідниця М. Зезіна запропонувала змістити дослідницький ракурс із зовнішнього подієвого боку, на процеси,

що відбувалися всередині, в свідомості людей того часу [17, с. 103]. Отож, у даній статті спробую конкретизувати вплив доповіді М. Хрущова на світогляд російських і українських шістдесятників.

Навіть побіжний перегляд мемуаристики та публіцистики, присвяченої ХХ з'їзду КПРС, засвідчує різне ставлення до нього російських і українських шістдесятників. Перші демонстративно підкреслюють власний зв'язок із ХХ з'їздом, другі – виводять себе із «відлиги». Характерним стильовим початком розповіді російського шістдесятника про свою суспільну діяльність є слова: «Все почалося з ХХ з'їзду КПРС у 1956 р., з доповіді М. Хрущова», «ХХ з'їзд став для нас потрясінням», «ХХ з'їзд був колосальною віхою в моєму житті» тощо. Було б не вірно ці метафори пояснювати повним невіданням піднятих у доповіді тем – злочинів І. Сталіна, репресій, політичних помилок. Їх буквальне прочитання дуже схематизує радянську дійсність. У спогадах російських шістдесятників (В. Аксьонов, Л. Алексєєва, М. Хуциєв, Є. Ясін) підкреслюється, що прозріння розпочалося до ХХ з'їзду, після смерті Й. Сталіна. У А. Вознесенського читаємо:

Друг, не пой мне песню про Сталина...

Ты у гроба его не простаивал,

Провожая, аж губы в кровь!

Роковую свою любовь [18, с. 99].

Не так поетично про це написав Є. Євтушенко: «Уявити його мертвим було майже неможливо – настільки він мені здавався невід'ємною частиною життя... Вся Росія плакала, і я також. Це були щирі сльози горя, і можливо, сльози страху за майбутнім» [19, с. 109]. А далі були похорони, які вразили бездушністю, коли у величезній скорботній юрбі задихалися і гинули люди: «І в цей момент я подумав про ту людину, яку ми хоронили, вперше з ненавистю», «цей день був переламним у моєму житті, а отже, і в моїй поезії» [19, с. 111, 112]. За словами Л. Алексєєвої, «психологічно ми були дітьми ХХ з'їзду – до самого з'їзду» [20, с. 20]. Однак, розв'язок своєї світоглядної еволюції вони вбачали в ХХ з'їзді. Хрущовська доповідь окреслила рамки, огранила, зв'язала окремі історичні факти в цілісний текст.

По-друге, і це напевно головне, – з'їзд створив покоління, «покоління відлиги» (Л. Алексєєва) [21, с. 14]. Коли І. Виноградов підкреслює: «шістдесятники народилися в день ХХ з'їзду» [22, с. 17], то мова йде не стільки про особисті прозріння як про певний колективний досвід. Л. Алексєєва продовжує: «Ми – діти ХХ з'їзду. Шістдесятники виникли завдяки ХХ з'їзду, тому що люди почали говорити один із одним, і із суспільства раніше повністю атомізованого, ми перетворилися в покоління, однострумці знайшли один одного» [20, с. 21]. Слово «покоління» для російського досвіду сприйняття ХХ з'їзду є ключовим. М. Чудакова відзначала спільну рису шістдесятників – доповідь зачепила їх особисто, через імена і долі їх близьких [23, с. 24].

Фундаментальне значення ХХ з'їзду полягало в створенні атмосфери обговорення власного індивідуального досвіду. Те, що раніше ретельно витіснялося у сферу підсвідомого, і породжувало комплекс вини, вийшло назовні, стало публічною темою. При читанні спогадів і мемуарів 1950-х рр. важко позбутися відчуття кафкіанської атомізованості. Атмосфера підозрливості створювала страх до спілкування на «заборонені теми», які виходили за межі побуту. ХХ з'їзд дозволив зануритися в глибини пам'яті, і відчувши аналогічний досвід у інших, розділити його. Саме цей колективний досвід проговорення, можливо, найповніше пояснює поширення розповідей в'язнів радянських таборів у самвидаві, публікацію «Одного дня Івана Денисовича» та інших злочинних творів. Існувала нагальна потреба висловитися, і форма відіграла другу роль. Величезний післяз'їздівський наратив – публічне покаяння. Покаяння це завжди вголос, аби розказаний гріх втратив владу над людиною.

Важливе значення ХХ з'їзд мав для розмежування в середовищі інтелігенції. Традиційно в керівництві наукових установ і творчих союзів переважали сталіністи. Однак, значна частина інтелігенції сприйняла курс партії на подолання наслідків культу особи Й. Сталіна як на початок соціалістичного оновлення. Віра у можливість очищення «ленінського ідеалу соціалізму» від сталінських викривлень об'єднала покоління шістдесятників [17, с. 104].

У середовищі російських шістдесятників ХХ з'їзд набув величезного значення, став самодостатньою платформою для подальшої світоглядної еволюції, і, навіть, перетворився в предмет містифікації, або нового культу [24]. Тож не дивно, що російські шістдесятники з великим пієтетом назвали себе «дітьми ХХ з'їзду». Вислів, який приписується письменнику А. Гладиліну, метафорично точний, але не позбавлений деякої схематичності. Очевидно, що таким іменем, він відмежовував їх від іншого покоління – «дітей Сталіна». Акцент на сімейності стосунків, здається, елегантно обігрував відомі епітети типу «Сталін – батько народів», «мудрий отець». Хоча більшість майбутніх шістдесятників були молодими сталінцями в 1940-і і 1950-і рр., це не означає, що вони були сталіністами. Отож, розмежування і окреслення себе в поколіннєвому вимірі, потребувало чіткої відправної точки.

Колективна пам'ять українських шістдесятників не фокусується на ХХ з'їзді як колективному досвіді. Маємо справу радше з індивідуальними прозріннями. І. Дзюба акцентував увагу на смерті Й. Сталіна як події, що дозволила критично мислячим молодим людям переглянути світоглядні засади власного життя: «Ще перед смертю Сталіна ми досить тверезо і скептично дивилися на нього. І все-таки, коли він помер, це було велике горе. Пригадую: 6-та година ранку, коли повідомили по радіо, – і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку, всі плакали, і я плакав. Такий же плач стояв і на мітингу в інституті, де я також виступав...» [25, с. 90]. Через кілька днів І. Дзюба ознайомився з публікацією в газеті «Правда» промови американського президента Д. Ейзенхауера, в якій ключовою йому задалася теза – «епоха Сталіна скінчилася». «В березні 1953, – продовжую цитувати І. Дзюбу, – це звучало приголомшливо. Адже для тих, хто вмів читати і чути, це означало злам у світовій історії. Для мене питання про Сталіна було раз і назавжди вирішене. Міф остаточно розвіявся. І всі наступні конвульсії сталінізму, всі зигзагоподібні викрути влади в оцінці Сталіна вже сприймалися як злочинний фальш» [25, с. 91].

Подальше викриття Й. Сталіна лише пришвидшило еволюцію поглядів: «Десь після 1956 року в мене швидшими, так би мовити, темпами пішов перегляд світогляду, спершу в соціальному і демократичному плані, а потім і в національному. Від цього часу, можна сказати, починається свідомо українська діяльність...» [26, с. 54].

Схожу еволюцію, за свідченням І. Дзюби, пережив І. Світличний: «Головним і визначальним для особистості Івана Світличного мені здавалося те, що він мав високий суспільно-політичний ідеал і відповідно був людиною громадянськи вразливою та громадянськи активною в адекватному – глибокому й світлому – значенні цих тепер досить уже заялжених слів. Ідеал той формувався на ґрунті віри в соціалізм і водночас розуміння глибокої невідповідності йому нашої дійсності; під впливом подій, що сталися після смерті Сталіна, перших спроб опритомнення суспільства від дурману сталінізму, а потім обнадійливих рішень ХХ з'їзду КПРС; в атмосфері світоглядних мук молодшого покоління, – і уявлявся той ідеал ідеалом «істинного» демократичного соціалізму» [27, с. 114].

Про власний досвід І. Світличний не прямо говорив на вечорі пам'яті В. Симоненка, у грудні 1963 р.: «У багатьох із нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевошокого оптимізму, телячого ентузіазму, багато ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним помахом і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму» [28, с. 527].

ХХ з'їзд, на думку В. Черновола, був «визначним моментом нашої історії» [29, с. 58]. Він згадував: «Коли зачитували цей закритий лист, де появилася якась малесенька частиночка правди про ті страхиття сталінського часу, про ту сваволю страшну, про ті страшні репресії, в актовій залі Київського університету якби муха пролетіла, то було б чути, як її крила дзижчать – наскільки це все нас приголомшило» [29, с. 59]. Або інше зізнання В. Черновола, збережене Л. Танюком: «Справжнім переворотом для мене став ХХ з'їзд і викриття культу особи... Очевидно, це був останній удар, після чого я почав радикально переглядати свої погляди, усе, чого мене вчили. Ось тоді, мабуть, я й почався як дисидент» [30, с. 31].

Маємо спогад М. Коцюбинської: «Перша реакція на доповідь Хрущова зводилася до того, що у все це неможливо повірити, що це не може бути правдою. Особисто я не була до цього цілковито готовою. Пам'ятаю, як доповідь сприйняла моя мама, зрештою, зріла особистість, людина, яка багато чого бачила у житті. Із сьогоднішнього погляду це важко збагнути, але для моєї матері це було як грім серед ясного неба. Лише з плином часу, з відкриттям цілої маси досі невідомих для мене фактів, я почала активно прозрівати» [31, с. 161].

Можна також навести фрагмент доволі стриманого листа М. Гориня до брата від 7 березня 1956 р., де між буденними проблемами згадується про ХХ з'їзд: «Богдан! Ти читав звітну доповідь? Пригадуєш нашу розмову про можливість мирного переходу до соціалізму? Виявляється, що ми випередили Хрущова! Я ще удержуюся судити про те, наскільки правди є в цій доктрині, але... Взагалі я пропонував би тобі ґрунтовно вивчити матеріали з'їзду, але особливо простудіювати Хрущова, Булгакова (напевно мається на увазі Н. Булганін – Я. С.) і Мікояна. Там багато цікавих питань» [32, с. 31].

Для окремих діячів значно важливішою подією стала смерть Й. Сталіна, яка дещо ілюзорно, але створювала можливості для змін на краще. Маємо дещо відсторонений спогад В. Лісового: «Довідавшись про смерть Сталіна, я ввійшов у хату і сказав матері: «Помер Сталін», нічого не додавши до цих слів. Було лише усвідомлення важливості події» [33]. Для О. Різниківі це стало елементом подолання власного роздвоєння. Він згадує як після повідомлення класного керівника про смерть І. Сталіна, він взяв ручку і почав писати вірш: «Клянемося Вам, родной товариш Сталин, // Что Ваше дело будем продолжать», і це при тому, що усвідомлював усю неправду цих рядків: «Я

вже мав кілька віршів про Сталіна. Писав, і що ми за вас голосуєм, і що Сталін – наше сонце, Сталін – наш свет. Я не знаю, чи можна мене за це засуджувати, але я в глибині душі знав, що Сталін – це антихрист. Мені так мати казала: «Сталін – це антихрист. Ленін – це антихрист. Але в школі – ти дивися, про це нікому не кажи. І знай, що Бог на світі – є» [34]. А от Є. Сверстюк мав сльози радості, «коли траурний голос повідомив по радіо» [35, с. 60]. І тут не було нічого дивного, бо жителі провінцій мали набагато менше ілюзій щодо радянської влади.

Втім, найпоказовішим є початок есею В. Мороза «Серед снігів»: «Березень 1953 року. Москва. Спресовані гурми ридаючих людей, тиснява... Усі пруться до гробу померлого Вождя. Десятки задушених, затоптаних під ноги... Не один іноземець, випадковий свідок «усенародного горя», подумав: мабуть, років сто треба, щоб вивітрився цей фанатизм. Але чекати довелося недовго. Через три роки Вождя (мертвого) прив'язали до ганебного стовпа й оголосили злочинцем» [36, с. 673].

Достатньо проаналізувати стилістику, аби зрозуміти іронічне ставлення В. Мороза до викриттів М. Хрущова. Вони мало що змінили в його світогляді. Його вражає не викриття, а те, що ніхто не став на захист: «Найбільша таємниця сталінської доби полягала в тому, що, незважаючи на «потрясаючі» клятви у «відданості», «вірності», «готовності», вона не мала нікого крім нігіліста – людини, яка не вірила ні в що» [36, с. 674].

Можливо саме «західноукраїнським» скепсисом варто пояснити той факт, що ХХ з'їзд в українському варіанті шістдесятництва не отримав родової відмітки. Зближення киян і львів'ян після 1961 р. вимагало іншої платформи для оформлення поколінневої пам'яті.

Ю. Ніколаєць, проаналізувавши історіографію витоків українського опозиційного руху, констатував розходження в поглядах істориків щодо того, яка подія – смерть Й. Сталіна чи реформи М. Хрущова і ХХ з'їзд КПРС – стали поштовхом для появи дисидентів [37, с.157]. Розв'язати цю дилему не просто, адже вона нагадує вузол тісно переплетених переживань. Тому дослідникам конче важливо вийти за ці обмеження, так само як це зробили шістдесятники.

Окремі з них, не відкидаючи впливів щойно названих подій, акцентували увагу не стільки на самих подіях, як на процесах породжених ними, на дійсності, середовищі. Показовим є спогад В. Чорновола: «І ми десь звідти починалися. Я не хочу сказати від партійних з'їздів, просто починалися від тієї дійсності, яка постала» [29, с. 59]. Є. Сверстюк вважав, що зміни після смерті Сталіна і ХХ з'їзду мало змінили радянську дійсність, але створили умови для появи шістдесятників: «Параліч КГБ в 1953 році (арешт Берії) і викриття Сталіна в 1956 році – не зрушили стелі. Відлига не пробудила велетня, зачаклованого страхом. І тим більше не привела до тям тих бовдурів і негідників, що майстрували стелю. Вони майстрували і в відлигу, пильно наглядаючи... Але на теплій хвилі десь раптом прокинулися молоді літературні сили – і зранені стражданнями війни, м'яті колгоспно-робітничими злиднями – і раптом вдарені падінням ідола, в якого вірили!» [38, с. 24].

Важливо чітко проартикулювати: не шістдесятники створили атмосферу «відлиги», вони скористалися нею для власного утвердження в радянському суспільстві. Авторами ключових творів, які відкрили 1960-і рр. були митці старших поколінь, як-от І. Еренбург чи В. Померанцев. Аналогічно в Україні, не «шістдесятники», яких ще не було, а частина української інтелігенції старшого покоління стала основним споживачем хрущовської доповіді. Процес десталінізації суспільного життя в Україні розвивався дуже мляво, через вичікувальну позицію місцевого партійного керівництва на чолі з О. Кириченком. Лише влітку 1956 р. в пресі з'явилися викривальні статті в дусі рішень ХХ з'їзду [15, с. 15]. Одним із найактивніших десталінізаторів став А. Малишко, який «зустрів ХХ з'їзд КПРС з особливим піднесенням» [39, с. 93]. Д. Павличко згадував великий перелом, який відбувся в свідомості поета: «Здавалося б, йому, авторові циклу віршів про Й. Сталіна «Полководець» і цілої книжки, присвяченої 70-у ювілею («Дарунки вождю»), не було підстав захоплюватися розвінчанням культу особи, викриттям злочинів, що робилися з ініціативи і під наглядом «батька народів». Але ж ні! Малишко сприйняв мудрий гнівний осуд беззаконня часів культівщини як глибоко народні і свої особисті радощі. Він ніколи не був таким збудженим, таким громадськи активним, таким натхненно правдомовним, як тоді, в післяз'їздівські місяці й роки» [39, с. 93]. В цьому контексті надзвичайно цікаві виступи А. Малишка на письменницьких форумах із критикою партійного курсу. Він підняв тему голоду 1932 р. та репресій, організованих Й. Сталіним та Л. Кагановичем, та закликав до демократичних виборів секретаря ЦК [40, с. 113]. А. Малишко був не єдиний, хто почав говорити про злочини сталінізму. Серед інших критичних виступів на обговореннях тексту доповіді в творчих спілках варто назвати О. Корнійчука, В. Козаченка, Є. Кротевича, О. Шумила, Л. Вишеславського [40, с. 113].

Втім, говорити, що це покоління було особливо «вражене» не доводиться. Вони якщо не все знали, то добре розуміли. Були натяки, а стали – факти. Отож, значення доповіді для них – змога стати самими собою. Інша річ – представники середнього покоління інтелігенції, яке пройшло

через окопи радянсько-німецької війни. Показовий спогад М. Руденка: «Я прослухав цей приголомшливий документ на закритих партійних зборах Ленінградської письменницької організації... І хоча до нас уже докотилося дещо про закриту доповідь М. Хрущова, але те, що ми почули, перевершило можливості нашої психіки. Моя совість бунтувала, я не хотів вірити тому, що мені читали з трибуни зборів» [41, с. 317]. У іншому спогаді маємо продовження лінії: «Важким ударом звалився на мене 1956 рік, коли з доповіді Хрущова я дізнався про злочини Сталіна. Я відчув і себе винним за ці злочини. На мені також колись красувався блакитний кашкет. Я пишався тим, що охороняв вождя... Перевернулася моя душа, колишнім я вже бути не міг» [42, с. 230].

Сюди ж можна віднести П. Григоренка: «Та ось прошумів ХХ з'їзд. глухо прокотилася чутка про закриті засідання з'їзду. Дійшли чутки про прес-конференцію Даллеса, під час якої він цитував доповідь Хрущова на закритому засіданні з'їзду. А тут і сама доповідь дійшла до нас. Усі комуністи академії зібралися в найбільшому академічному приміщенні, у 928-й аудиторії. Уся доповідь була прослухана у мертвій мовчанці. Кінчилося читання. Лишалася та сама мертва тиша. Потім почали вставати, виходити. Розходилася багатосотенна маса, а я мав відчуття, що йду сам, пустелею» [43, с. 433].

Різна поколіннєва реакція в Україні на доповідь М. Хрущова показує її специфічний вплив на появу шістдесятників. Вона лише створила умови, визначила переважаючий дискурс, у якому українські шістдесятники отримали змогу відбутися як специфічна група української інтелігенції. На відміну від своїх російських однолітків, українські шістдесятники не вийшли з ХХ з'їзду, а увійшли в атмосферу ХХ з'їзду. Причини цього варто шукати, насамперед, у національній а не ревізійній домінівній українців. Початковий акцент доповіді М. Хрущова вів до десталінізації, яка отримала свій вираз у ревізійній пошуку «соціалізму з людським обличчям». Якщо в російському варіанті спостерігався творчий розвиток саме цієї лінії, то в українському, акцент було зроблено на перегляді національної складової. Важливим здається і те, що українське шістдесятництво у порівнянні з російським, було вужчим явищем – переважно мистецьким рухом. Націотворчий характер українського шістдесятництва робив інший дискурс важливішим для поколіннєвого єднання – спадщину «розстріляного відродження». Втім, ці дискурси не варто між собою протиставляти, бо вони тісно переплелися в історії українського шістдесятництва, створивши його неповторний код.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті / Ф. Фюре. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
2. Медведев Р. // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – Спб: Нева, 2007. – С. 92–99.
3. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html.
4. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / М. Маля. – К.: Мегагайт, 2000. – 608 с.
5. Каретникова А. // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – Спб: Нева, 2007. – С. 99–101.
6. Константин Галаншин // Лурье Л., Малярова И. 1956 год. Середина века. – Спб: Нева, 2007. – С. 112–115.
7. События эпохи Хрущева – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/03/29/sobytiya-epohi-hrushheva/>.
8. Серебрякова З. Вехи ХХ съезда // Горбачевские чтения. Вып. 4.: ХХ съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50_летию ХХ съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война / Междунар. фонд соц. экон. и политол. исслед. (Горбачев — Фонд). — М.: Горбачев—Фонд, 2006. — С. 94–98.
9. Россияне все лучше относятся к Сталину, но жить при нем не хотели бы – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.levada.ru/2016/03/25/rossiyane-vse-luchshe-otnosyatsya-k-stalinu-no-zhit-pri-nem-ne-hoteli-by/>.
10. Ставлення українців до постаті Сталіна – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=606&page=2>.
11. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР / А. Шубин. – М.: Вече, 2008. – 384 с.
12. Литвин В. За лаштунками ХХ з'їзду КПРС / В. Литвин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/golos_06_02_18.html.
13. Стенограма виступів учасників «круглого столу» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 4–40.
14. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
16. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
17. Зезина М. ХХ съезд КПСС как символ и исследовательская проблема // Горбачевские чтения. Вып. 4.: ХХ съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50_летию ХХ съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война / Междунар. фонд соц. экон. и политол. исслед. (Горбачев — Фонд). – М.: Горбачев—Фонд, 2006. – С. 99–105.
18. Вознесенский А. Дайте мне договорить / А. Вознесенский. – М.: Эксмо, 2010. – 384 с.
19. Евтушенко Е. Шестидесятник. Мемуарная проза / Евгений Евтушенко. – М.: АСТ: Зебра Е, 2008. – 832 с.
20. Алексеева Л. Знаешь, почему я пошел в аспирантуру? Потому что я прокурором был / Л. Алексеева // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.:

Либеральная мисия, 2007. – С. 19–22. 21. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг. – М.: Захаров, 2006. – 432 с. 22. Виноградов И. Шестидесятники родились в день XX съезда / И. Виноградов // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.: Либеральная мисия, 2007. – С. 16–18. 23. Чудакова М. Три качества не даются в одном наборе – ум, партийность и порядочность / М. Чудакова // Шестидесятники / Сост. М. Барбакадзе. – М.: Либеральная мисия, 2007. – С. 22–31. 24. Ашкерев А. О культуре XX съезда и его последствиях / А. Ашкерев – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/O-kul-te-XX-s-ezda-i-ego-posledstviyah>. 25. Дзюба І. Не окремо взятє життя / І. Дзюба. – К.: Либідь, 2013. – 760 с. 26. Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю.Д.Зайцева. – Львів: інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. 27. Дзюба І. Пам'ять вдячності й боргу / І. Дзюба // Доброкий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 112–122. 28. Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в київському медінституті в грудні 1963 р. // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. Випуски I–VI / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 526–530. 29. З виступу Вячеслава Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття шевченківської премії (лютий 1996 р.). // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 58–67. 30. Танюк Л. Сяйливий дух доби / Л. Танюк // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 24–57. 31. У моєму житті було так багато добра... Розмова з Михайлиною Коцюбинською // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 153–184. 32. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с. 33. Лісовий Василь Семенович. Спогади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1281364212>. 34. Різників Олекса Сергійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1135181667>. 35. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90. 36. Мороз В. Серед снігів // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. Випуски I–VI / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 673–698. 37. Ніколаєць Ю. Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців / Ю. Ніколаєць // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. – Вип.: 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 145–163. 38. Сверстюк Є. Блудні сини України / Євген Сверстюк. – К.: Знання, 1993. – 256 с. 39. Павличко Д. Спогади / Дмитро Павличко. – Т.1. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 488 с. 40. Бажан О. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Бажан // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. 36. статей. – Вип.: 10.: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матер. круг. столу / Відп. ред. В. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 112–117. 41. Руденко М. «Найбільше диво – життя». Спогади / Микола Руденко. – К.: Кліо, 2013. – 696 с. 42. Руденко М.Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії / Микола Руденко. – К.: Молодь, 1998. – 528 с. 43. Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / Упоряд. та передм. О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2008. – 832 с.

Ярослав Сэко

XX СЪЕЗД КПСС И ПОЯВЛЕНИЕ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье дана историческая оценка доклада Н. Хрущева на XX съезде КПСС, проанализированы его общественный резонанс и влияние на формирование поколенческого сознания шестидесятников. Выдвинута гипотеза о разном влиянии идей доклада на украинских и российских шестидесятников.

Ключевые слова: XX съезд КПСС, доклад Н. Хрущева, шестидесятники, поколение, сознание.

Yaroslav Seko

TWENTIETH PARTY CONGRESS AND THE EMERGENCE SIXTIES

The article given historical assessment report N. Khrushchev at the Twentieth Party Congress, analyzed its publicity and influence on the formation of generational consciousness sixties. A hypothesis about the impact of different ideas on environmental reports Ukrainian and Russian sixties.

Key words: Twentieth Party Congress, N. Khrushchev report, the sixties, generation, consciousness.